

سیاحت فرنی در « سیاحت شرق »

پرویز رستگار جزی

این مقاله، معرفی و نقد کتاب سیاحت شرق نوشته آقا نجفی قوچانی است که در دههٔ اخیر با استقبال فراوان مواجه و چندین بار منتشر شده است. نویسنده، مقاله را در سه بخش بررسی کلی، انواع اطلاعات و نقادی تصحیح کتاب، تنظیم کرده است.

ثبت خاطرات و تجربه‌های شخصی در قالب زندگی‌نامه، یکی از منابع مهم و ارزشمند در تاریخ‌نگاری و پژوهش‌های تاریخی بویژه در یکصد سال اخیر است که در قیاس با سلیقهٔ غربی‌ها، در میان ساکنان مشرق زمین، کم‌رنگ‌تر و از رواج کمتری برخوردار بوده است. این بی‌رغبتی که شاید بیش از هر چیز، ریشه در فروتنی بیش از حد و خود هیچ‌انگاری داشته باشد، حلقه‌ای مفقوده از زنجیرهٔ کاوش‌ها و پژوهش‌های تاریخ ماست و به همین سبب، نگارش زندگی‌نامه‌هایی چون سیاحت شرق، رخدادی کم نظیر و غنیمتی گرانبها به شمار می‌رود.

این کتاب که شرح سختی‌ها و تلخ‌کامی‌هایی است که نویسندهٔ آن، آقا نجفی قوچانی در راه کسب دانش به خود دیده، اثری است شیوا و روان، که به رغم انبوه واژه‌ها و ترکیب‌های عربی و نیز آیات و روایاتی که در آن به کار رفته، همچنان شیرین و خواندنی است.

نویسنده، که مردی شوخ‌طبع و مزاح نیز هست و از تصرف در آیات و یا اقتباس از آنها و ساختن ترکیب‌های عربی - فارسی هم پروایی ندارد، خاطرات خود را با رسم الخط عربی و نگارش متوالی - بدون فصل‌بندی و تیتراژی - گرد آورده است.

کتاب بی‌آن که حالت یادداشت‌های روزانه را داشته باشد، بدون درج تاریخ هر رویداد - جز در چند مورد استثنایی - نوشته شده و فراوانی فعل ماضی در آن، نشان می‌دهد که نویسنده خاطرات خود را پس از بازگشت از عراق به ایران و با تکیه بر نیروی حافظه خود، نگاشته^۱ که این نکته - با توجه به حجم زیاد اطلاعات ریز و درشتی که از سوی وی عرضه شده - نشان حافظه سرشار و فوق العاده اوست.

آقا نجفی قوچانی که از همان اوان کودکی، اهل بحث و جدل بوده است^۲، خاطراتش را به شعرهای بسیار^۳، واژه‌ها و ترکیب‌های محلی و عامیانه^۴، فروع و قواعد فقهی^۵، گریزهای اخلاقی و مواعظ^۶، فلسفه احکام^۷ و مباحث کلامی^۸ و فلسفی^۹، آمیخته و در عین حال که به نظر می‌آید، اثرش ویژه مخاطبان خاص باشد، آن را مالا مال از داده‌های گوناگون و متنوعی کرده که آگاهی از آنها برای همگان، جذاب و فهرست آنها بدین قرار است:

- ۱- شیوه زندگی مردم و ثبت جنبه‌های گوناگون و متنوع فرهنگ عامیانه و فولکلوریک، مانند روش‌های درمان، تأمین معاش، خوراک و پوشاک، بازی‌ها، شب‌نشینی‌ها، یادگارنویسی‌ها، خرافه‌ها و ...^{۱۰}
- ۲- علل وابستگی کشور به خارج و ارائه راه حل آن^{۱۱}.
- ۳- پول‌های رایج ایران در گذشته، نقش مثبت و منفی پول در اقتصاد و پیشنهادی کارگشا برای بهبود اقتصاد^{۱۲}.
- ۴- وضعیت بهداشت عمومی ایران و عراق در عصر نویسنده، مانند شیوع وبا در قوچان^{۱۳} و عتبات عالیات - از جمله نجف اشرف^{۱۴} - و نیز اشاره به شرایط امنیتی در ایران^{۱۵} و نوع رفتار مأموران حکومتی قاجار با مردم^{۱۶}.
- ۵- جغرافیای طبیعی، شرایط زیست‌محیطی و آب و هوایی ایران^{۱۷} و عراق^{۱۸}.
- ۶- شرایط اقتصادی، هزینه‌های زندگی و بهای کالاها و دستمزدها در عصر نویسنده در ایران^{۱۹} و عراق^{۲۰}.
- ۷- آثار تاریخی و بناهای آن زمان^{۲۱}.
- ۸- مسیر کاروان‌ها، روستاها و آبادی‌های ایران و عراق (در سرتاسر کتاب) و نیز گزارشی از امامزاده‌های منطقه حله و بغداد^{۲۲}.
- ۹- ویژگی‌های رفتاری مردم برخی مناطق ایران (مانند یزد، اصفهان، خراسان و ...^{۲۳})، عراق (مانند کربلا و نجف)^{۲۴} و هند^{۲۵}.
- ۱۰- روانکوی کودک^{۲۶} و نیز تحلیل‌هایی روان‌شناختی از حب و بغض نسبت به اشیاء^{۲۷}، استعدادها و نیروهای نهفته در آدمی و مسائلی دیگر از این دست^{۲۸}.
- ۱۱- معرفی دانشمندان عصر خود^{۲۹}.

۱۲- ثبت پارهای از قطعات تاریخ معاصر ایران (مانند تسلیم سرحد «فیروزه» به روس‌ها، زلزله قوچان، اهانت روس‌ها به حرم امام رضا (ع) و به توپ بستن آن مکان شریف در سال ۱۳۳۰ هـ. ق.)^{۲۰}، عراق (مثل درگیری مردم نجف و کربلا با مأموران حکومت عثمانی به خاطر سرباز گیری و راندن آنها از این دو شهر مقدس، تصرف عراق به دست انگلستان و محاصره نجف از سوی انگلیسی‌ها)^{۲۱} و نیز جنگ جهانی اول^{۲۲}.

در این‌جا به مهم‌ترین رخداد تاریخی‌ای که آقا نجفی قوچانی آن را ثبت کرده و به گوشه‌هایی از زوایای پنهان و تاریک آن پرتو افکنده است، اشاره می‌کنیم:

نهضت مشروطیت، که فرزند اصطکاک سنت و مدرنیسم و نیز تشدید کننده این پدیده تاریخ معاصر ماست، مهم‌ترین رخداد اجتماعی - سیاسی یکصد سال اخیر این سرزمین است که به رغم تأثیرگذاری غیر قابل انکار آن بر تحولات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی پس از خود، و هم با وجود نزدیکی زمانی و توجه بسیاری از پژوهشگران داخلی و خارجی به آن، هنوز گوشه‌هایی از فراز و نشیب‌های این حادثه بحث‌انگیز، ناشناخته و مبهم مانده و راه یافتن به عمق ماجراهای آن، نیازمند کاوش و درنگ در حوادث مثلث تهران - تبریز - عتبات عالیات (به ویژه نجف اشرف) است. خاطرات آقا نجفی قوچانی که شامل نکته‌های زیر است، می‌تواند گوشه‌هایی از حوادث مشروطیت در ضلع عتبات عالیات را آشکار کند:

رواج واژه «مشروطیت» و آغاز زمزمه مشروطیت‌خواهی^{۲۳}، تنفیذ قانون اساسی و امضای آن از سوی مراجع عمده نجف اشرف، حضرات آیات حاج میرزا حسین تهرانی، آخوند خراسانی و شیخ عبد الله مازندرانی^{۲۴}، طرفداران استبداد در نجف اشرف، به ویژه مقدس‌مآب‌ها، و برجسب‌هایی که به مشروطه‌خواهان - از جمله آخوند خراسانی - می‌زدند^{۲۵}، عدم تأمین جانی طرفداران مشروطیت - حتی روحانیان - و به قتل رسیدن طلاب مشروطه‌خواه به دست عشایر عراق^{۲۶}، انتشار شایعه توطئه روحانیان بابی مذهب (!) در نجف اشرف برای کشتن مرجع مخالف مشروطیت سید محمد کاظم یزدی^{۲۷}، حرکت آخوند خراسانی برای سرکوب محمدعلی شاه قاجار پس از استقرار استبداد صغیر و آهنگ بیرون راندن روس‌ها^{۲۸}، مساوی بودن مشروطه‌خواهی با کفر و نفاق و کافر بودن آخوند خراسانی در نگاه مقدس‌مآبان و پیش‌نمازهای مخالف مشروطیت^{۲۹}، دخالت دولت روس در امور ایران و عزم دوباره آخوند خراسانی برای حرکت به ایران برای دفع روس‌ها در سال ۱۳۲۹ هـ. ق.^{۳۰} و درگذشت آخوند خراسانی^{۳۱} و شیخ عبد الله مازندرانی^{۳۲}.

نویسنده هم‌چنین، ضمن آن که مشروطیت را امتحانی الهی برای شیعیان امامی مذهب می‌داند^{۳۳}، با اشاره به انشعاب مشروطه‌خواهان به دو دسته اعتدالیون و

دموکرات‌ها^{۳۳}، تحلیل خود را از چگونگی سازگاری اسلام با مشروطیت - و بیش از آن، با جمهوریت - ارائه می‌کند^{۳۵} و اندیشه‌های آخوند خراسانی را به افکار دموکرات‌ها، نزدیک‌تر می‌داند^{۳۶}.

وی افزون بر گزارش حوادث مشروطیت در نجف اشرف، به پاره‌ای از رخدادهای این نهضت در بیرون از حوزه جغرافیایی عتبات عالیات اشاره می‌کند و از جمله، نقش شیخ محمد باقر اصطهباناتی در حوادث مشروطیت شیراز و ترور وی^{۳۷}، درگیری سلطان عبد الحمید دوم با مشروطه‌خواهان عثمانی^{۳۸}، حمایت آخوند خراسانی از آنها و تلگراف تهدیدآمیز او به سلطان عثمانی^{۳۹} و پیروزی مشروطیت در عثمانی و عزل سلطان عبد الحمید دوم را یادآور می‌شود^{۴۰}.

۱۳- کالبدشکافی حوزه‌های علمیه ایران و عراق. بی‌گمان، سلامت نفس، صداقت، صراحت و شفافیت آقا نجفی قوچانی، بزرگ‌ترین ویژگی‌های نویسنده سیاحت شرق در آفرینش این اثر است. این برجستگی‌های اخلاقی که در به‌کارگیری واژه‌ها و تعبیرهای گاه تند^{۴۱}، شرح ازدواج‌های موقت^{۴۲} و داستان خواستگاری‌های نویسنده برای ازدواج دائم^{۴۳} و گفت و گوهای بی‌برده او با خداوند^{۴۴} و امام علی (ع)^{۴۵} رخ می‌نماید، در مقام بیان کاستی‌های ساختار آموزشی حوزه‌های علمیه و نقد رفتارهای برخی روحانیان - حتی در جایگاه مرجعیت - در سرتاسر کتاب، به اوج خود می‌رسد و هیچ نکته ناگفته‌ای را در این مسیر، به جا نمی‌گذارد.

آقای ر. ع. شاکری، در سال ۱۳۵۱ شمسی، برای نخستین بار سیاحت شرق را در مشهد تصحیح و منتشر کرد. صاحب این قلم ضمن آن که خود و همه برخورداران از مطالعه زندگی‌نامه آقا نجفی قوچانی را مرهون تلاش و پشتکار مصحح گرامی یاد شده می‌داند، چند نکته را در رابطه با نارسایی‌هایی که در تصحیح این اثر - حتی در چاپ دوم آن - به چشم می‌خورد، یادآور می‌شود:

- ۱- نارسایی برخی جملات متن به لحاظ قواعد دستور زبان فارسی که مصحح محترم، آنها را برطرف نکرده‌اند^{۴۶}.
- ۲- خطاهای فاحش در پاراگراف‌بندی و نقل اشعار^{۴۷}.
- ۳- لغزش‌های املائی بسیار در حروف چینی^{۴۸} به ویژه در نوشتن آیات قرآن کریم^{۴۹}.
- ۴- عدم رعایت قواعد نگارش مربوط به فصل و وصل، مثلاً در نوشتن «به» و «می».
- ۵- تردیدهای گاه شگفت‌انگیز مصحح محترم در برابر برخی واژه‌های متن اصلی با قرار دادن علامت سؤال^{۵۰}.
- ۶- ترجمه‌های گاه نادرست^{۵۱}.
- ۷- تصحیح‌های گاه غیر صحیح^{۵۲}.

۸- غفلت از تصحیح برخی عبارات کتاب و رفع پاره‌های از اشکالات آن.^{۶۳}
 ۹- جا به جا شدن پاورقی‌ها و نیز خطا بودن جای برخی از شماره‌های آنها.^{۶۴}
 خانم مزگان شیخی سیاحت شرق را بازنویسی کرده است. این بازنویسی روان که به تازگی انجام شده، با صفحه‌آرایی‌ها، فصل‌بندی‌ها و تیتراژهای مناسبی همراه است که هر چند از کاستی‌های ویرایشی یاد شده برکنار مانده، اما متأسفانه بازنویس ارجمند ضمن آن که متن کتاب را گزارش نکرده است، همه آیات و روایات و تعبیرها و جمله‌های عربی موجود در متن را - جز در مواردی معدود^{۶۵} - حذف نموده و خود را از رنج تحقیق و تصحیح متن که می‌توانست در هر چه غنی‌تر شدن خاطرات آقا نجفی قوجانی مؤثر باشد، رها نموده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. مصحح کتاب آقای ر. ع. شاکری نیز در مقدمه چاپ دوم کتاب، بدون ذکر دلیل، تاریخ نگارش آن را پس از بازگشت نویسنده به ایران و نشستن آن مرحوم بر مسند حکومت شرعی، دانسته است. جدا از آنچه در متن آمد، درنگ در برخی گزارش‌های کتاب مانند ص ۴۵، ص ۷-۵ و ص ۳۰۱، ص ۷ نیز بیانگر نگارش آن، سال‌ها پس از رخ دادن حوادث زندگی نویسنده است.
۲. سیاحت شرق، آقا نجفی قوجانی، تصحیح ر. ع. شاکری، تهران، نشر امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۶۲ ه. ش، ص ۲۹-۳۵، ۱۳۱-۱۳۴، ۱۴۹-۱۵۶، ۲۲۴-۲۳۲ و ... لازم به تذکر است که چون ارجاعات بعدی به همین کتاب است، لذا تنها به ذکر صفحات اکتفا می‌شود.
۳. ص ۱۳، ۲۲، ۴۰، ۴۳، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۴۶، ۱۳۷، ۱۴۸ و ...
۴. مانند «یاخان» (ص ۱۱ و ۱۹۵)، «قدومه» (ص ۲۰)، «گوزه» (ص ۵۰)، «طیله» (ص ۵۲)، «در کون الاغ» (ص ۱۰ و ۱۲) و ...
۵. ص ۱۰، ۱۵، ۲۱، ۷۰ و ...
۶. ص ۶۴، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۱۷، ۱۲۹، ۲۰۸-۲۱۲، ۲۸۳ و ...
۷. ص ۲۳.
۸. ص ۱۱۰-۱۱۱، ۱۱۷، ۱۷۳، ۵۳۳، ۶۲۹ و ...
۹. ص ۳۳۷، ۵۲۸، ۶۲۹ و ...
۱۰. ص ۲-۴، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۱۱۵، ۱۴۴، ۱۵۱ و ...
۱۱. ص ۴-۶.
۱۲. ص ۲۱-۲۳، ۲۲۵-۲۲۹، ۲۴۱ و ...
۱۳. ص ۵۳.
۱۴. ص ۳۵۴.
۱۵. ص ۹۲، ۱۱۴ و ...
۱۶. ص ۹۸.
۱۷. ص ۶۱، ۶۵، ۹۲، ۹۳، ۹۶، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۲۹، ۱۴۱، ۱۴۳، ۱۴۹، ۱۶۶-۱۶۷ و ...
۱۸. ص ۳۱۸.
۱۹. ص ۷۲-۷۶، ۱۰۳، ۱۶۹، ۲۳۰-۲۳۴.
۲۰. ص ۳۸۵-۳۸۶.
۲۱. ص ۱۲۶ و ۱۸۷.
۲۲. ص ۶۲۱ به بعد.
۲۳. ص ۶۱، ۷۹، ۱۰۶، ۱۱۵، ۱۲۰، ۱۲۳، ۱۳۳، ۱۶۷، ۲۰۷، ۲۳۹ و ...
۲۴. ص ۳۱۷، ۳۲۲ و ...

۲۵. ص ۴۳۷.
۲۶. ص ۱۵ و ۱۶.
۲۷. ص ۱۲-۱۵، ۱۰۹، ۱۲۷ و ۱۲۷.
۲۸. ص ۱۷۱، ۱۵۰ و ۵۰۴.
۲۹. ص ۱۶۱-۱۶۳، ۱۸۸ و ...
۳۰. ص ۵۳، ۵۶ و ۴۸۳.
۳۱. ص ۵۶۱ به بعد، ۵۶۶ به بعد و ۵۸۴.
۳۲. ص ۵۳۱ به بعد.
۳۳. ص ۳۶۵.
۳۴. ص ۳۶۶.
۳۵. ص ۴۶۱-۴۶۰.
۳۶. ص ۴۶۷-۴۶۱.
۳۷. ص ۴۶۲ و ۴۶۶.
۳۸. ص ۴۶۷.
۳۹. ص ۴۷۱.
۴۰. ص ۴۷۹.
۴۱. ص ۴۸۰-۴۸۲.
۴۲. ص ۵۱۷.
۴۳. ص ۴۵۵.
۴۴. ص ۴۵۶.
۴۵. همان.
۴۶. ص ۴۵۹.
۴۷. ص ۳۷۹.
۴۸. ص ۴۷۵.
۴۹. ص ۴۷۶.
۵۰. ص ۴۷۷.
۵۱. ص ۱۸، ۳۲، ۶۲، ۹۵، ۱۱۵، ۲۵۵، ۲۸۲، ۲۹۹ و ...
۵۲. ص ۳۹۸.
۵۳. ص ۳۹۵ به بعد.
۵۴. ص ۳۲۳، ۳۶۱، ۳۹۲ و ۵۴۰.
۵۵. ص ۳۱۲ و ۳۵۷.
۵۶. ص ۱۹ (مردمان غالباً قوی البینه و صحیح المزاج [بودند] و کمتر مریض می‌شدند)، ص ۲۰ (با آن زوآر بی چاره به هم پریدند و بنای زد و خورد نموده بودند) و ...
۵۷. ص ۲۷، ۲۸۳، ۳۳۲ و ۵۰۳.
۵۸. ص ۶۴ («مُنْظَم» به جای «مُنْظَم»)، ۷۳ («اقترات» به جای «اقتراات»)، ۸۲ («رواز» به جای «روار»)، ۱۵۹ («حَقْفَأ» به جای «حَفْضَأ»)، ۲۷۰ و ۳۷۱ («لله» به جای «لله») و ...
۵۹. ص ۸۶، ۸۷ و ...
۶۰. ص ۷۲ (در برابر کلمه «معنائی» که به روشنی پیداست، مراد نویسنده «معانی» بوده است)، ۱۶۳ (در برابر کلمه «نیم آورد» که نام محله و مدرسه‌ای در اصفهان است) و ص ۲۹۰ (در برابر کلمه «چری» که تعبیر عامیانه مردم نجف است از «کری سعه»؛ خندقی که به گزارش موسوعة العتبات المقدسة، ج ۴ ص ۲۰، به دستور شاپور ذوالاکتاف، ساخته شده بود).

۶۱. پاورقی‌های ص ۸۴، ۱۰۸، ۱۹۰ (شماره ۱)، ۲۴۶ و ۲۴۷ (شماره ۳)، ۲۷۶ (شماره ۲) و ۳۳۳.
۶۲. پاورقی‌های ص ۹۲ و ۲۷۳ (شماره‌های ۱ و ۳).
۶۳. ص ۱-۳، ۱؛ ص ۱۱۹، ۱؛ ص ۱۱؛ ص ۱۲۶، سطر آخر که آیه به خطا درج شده؛ ص ۲۵۷، س ۵؛ ص ۲۶۹، س ۵؛ ص ۲۷۴، س ۱۵ و ۱۶؛ ص ۲۷۵، س ۱؛ ص ۲۷۸، س ۹ و ...
۶۴. ص ۲۴۷، س ۴ (که پاورقی آن در ص ۲۴۸، شماره ۱، با ترجمه‌ای نادرست آمده است) و ص ۴۶۳، پاورقی شماره ۳.
۶۵. آقا نجفی قوجانی، سیاحت شرقی، بازنوشته مرگان شیخی، مؤسسه انتشارات قدیانی، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۹ هـ. ش، ص ۱۵۳.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی